

Kantov pojem neprotislovnosti v Kritiki čistega uma

BOGOMIR NOVAK

1. UVOD

Podobno kot je Rousseau svojega Emila izpostavil vsem nezgodam zato, da bi našel pot do svoje in njegove zrelosti, mora tudi Kant svoj um disciplinirati ob dogmatični dediščini iz metafizične preteklosti za pot do svoje začetne samostojne pozicionalnosti. Kot mora Emilov oče ravnati z Emilom ravno obratno od tega, kakor so v njegovi mladosti napačno ravnali z njim, nas tudi Kant skuša obvarovati zmot iz preteklosti, tako da se jim sam izpostavi. Kot nam Rousseau ne pokaže več, kako se Emil kot zreła osebnost obnese v dejanskem delovnem procesu, tako nam tudi Kant ne naslika bodoče metafizike, ampak samo njeno prolegomeno. Samovzgoja srca za trezni, skorajda feuerbachovski premislek o dokazih za božje bivanje in za tolerantni odnos do antinomij kot himer preteklosti, je samo uvod za nekaj, kar morda sploh ne sledi. Kant ni upošteval božje eksistence, upošteval pa je božjo previdnost, da ne bi prekoračil meja pristojnosti uma v 'donkihotskem boju' z antinomijami. Še več: donkihotski boj naj bi se v poteku samem obrnil v pogodbeno konsenzualno razmerje med obema sprtima strankama. Kant nam z ničemer ne more zagotoviti, da bomo izbrali (kot soudeleženci) pravilna sredstva za takšen plemeniti cilj. Kantova vrlina je skromnost nasproti dogmatični prevzetnosti. Zato ne more napovedovati takšnega ali drugačnega konca sojenja, ampak omogoča samo korekten začetek presoje spora med tezo in antitezo, ki pri Heglu figurirata tudi kot gospodar in hlapec, pri Marxu pa kot delodajalec-kapitalist in delavec. Videti je, da je resnica enega samo enostavna negacija drugega, kakor so prepričane množice. Toda to ravno demantira izkušnje transcendensa dogem pri Kantu, nižje ravni razvoja duha pri Heglu in statusa quo zastarelega režima pri Marxu. Če so nas Adorno, Horkheimer, Habermas, Marcuse itd. opozorili, da klic prosvetljenstva k zrelosti še ni izpolnjen, da se prazgodovina ponavlja kot farsa zaradi barbarstva in mračnjaštva v lastnih vrstah (gulag enotonske piščali), potem smo dolžni to kot kritična javnost upoštevati. Civiliziran um se kritično udejanja samo v civil(izira)ni družbi. Niti Kantov transcendentalni subjekt niti Marxov individualni delavec še nista zgodovinska subjekta.

2. KANTOV POJEM EKSISTENCE

Kant je prvi uporabljal izraza formalna logika in elementarna logika. Glede na dve izvorni spoznanji je ločil znanost o pravih čutnosti - estetiko in znanost o pravih razuma - logiko razuma. Logika splošne uporabe razuma vsebuje absolutno nujnost pravih mišljenja, brez katerih ni možna nobena uporaba razuma. Pravila za specialno uporabo se nanašajo na določeno vrsto predmetov. Prva logika se imenuje elementarna, druga (specialna) pa organon (Kant, 1958; 137). Specialna logika je šolska kot propedeutika, čeprav do nje nazadnje pridemo. Čista logika je kanon čistega uma, njen predmet so čiste logične forme ne glede na kakršnokoli vsebino. Uporabna občja logika se ukvarja z uporabo pravil pod logičnimi pogoji (pozornost, izvori zmot, dvomi, prepričanja). Po kriteriju resnice kot ustreznosti razlikuje Kant tudi transcendentalno analitiko in transcendentalno dialektiko.

Zaradi kopernikanskega obrata je moral Kant drugače pojmovati logiko in eksistenco stvari kot njegovi predhodniki. Status eksistence odloča o mestu logike v filozofskem opusu oz. o njenem razmerju do ontologije in spoznavne teorije. Gre za vprašanja, ali je eksistenca realna ali idealna, odvisna ali neodvisna od nas, nosilec lastnosti stvari ali pa je tudi sama lastnost? Kako je možno eksistenco logično misliti? Kalan meni, da ima Kantova teza, po kateri bit ni realni predikat, svoj izvor pri Aristotelu. "Rhema ni samo glagol, temveč tudi pridevnik ali samostalnik, če nastopata kot povedek: je predikat sploh. Glagol je sicer neko ime, ki nekaj pomeni, ne označuje pa tega, ali nekaj biva ali ne: 'saj tudi bit ali ne-bit nista znamenje stvari'" (Kalan, 1981; 72). Aristotelovo tezo, po kateri bit ali ne-bit nista znamenje stvari, najdemo preoblikovano pri Kantu v naslednji formulaciji: "Bit očitno ni nikakršen realni predikat, tj. neki pojem nečesa, kar bi lahko dodali pojmu neke stvari" (Kant: 1958; 498). Še danes ni enoznačno jasno, ali je bit realni predikat ali ne, ker so različne interpretacije odnosa med formalno logiko in dejanskostjo. Trapp v delu *Analytische Ontologie* meni, da ni na nobeni strani zadostnega dokaza¹. Prav tako ni jasno, ali je bit eksistenca in kaj to pomeni za ontologijo. Ali smemo reči, da je Kant zanikal eksistenco kot predikat stvari? Zdi se, da se Kant uvršča med tiste mislece, ki zanikajo eksistenco kot lastnost stvari, ker je kot logični predikat pogoj zanje. Tradicija ontološke skromnosti izhaja že iz srednjeveških nominalistov. Ratke povzema po Kantu, da "bit ni pojem česar koli, ampak je pozicija stvari ali določitev sama po sebi. Spremembe so sukcesije biti in nič, določitev substance.". Substanca je miselna postavitve (Setzung) kopule v sodbi. Bit je zveza med substanco in subjektom, njuna celota in smisel. Vprašanje pa je, ali je bit poseben člen v sestavi sodbe in ali je sploh člen. O vlogi biti pri pretresanju dokazov za božje bivanje bo govor pozneje. Kljub Kantovi nedorečenosti je jasno, da Kantov nastop pomeni konec ontološkega objektivizma. Vprašali bi se lahko po pogoju možnosti prediciranja predikatov. V nekem smislu je logično prediciranje boga pred njegovim realnim obstojem. V drugem pa je obratno. Eksistenca, ki je bodisi realna ali idealna, pre(d)haja prediciranje, prediciranje pa njo. S stališča te predpostavke je treba misliti bit v odnosu do logičnega in realnega prediciranja. Prediciranje naleti na svoje meje ob stvari po sebi². Za Kanta so vsi pojmi predikati, ki se lahko nanašajo na stvari,

¹ - navedeno po Ule, Andrej: *Osnovni filozofski problemi logike*, disertacija, FF, Ljubljana, str. 445.

² - Bit ni stvar. Že elceti so povedali, da se bit da misliti le tautološko. Zanje je bil logično-ontološki problem, ki je vsebovan tudi v Marxovi tezi, da je zavest samo zavestna bit.

ali pa tudi ne. Zato so pojmi samo logični, ali pa tudi realni. Za Hegla je realno prediciranje s stališča neskončnega božanskega uma čisto logični odnos. Biti se brez relacije do realnega ali logičnega predikata ne da misliti. Ontologija je za Kanta del metafizike kot apriornega spoznanja iz čistega uma (Kant, 1958; 143). Pri (proti) dokazovanju boga je potrebno razlikovati med realno in zamišljeno eksistenco. Kant je razlikoval med božanskim neskončnim in človekovim končnim umom. V tej zvezi je ugotovil, da "mora ponosno ime ontologija odstopiti mesto skromnejšemu (imenu-op. NB) analitika čistega uma" (Kant, 1958;169). Iz tega izhaja, da je Kant ali nadomestil ontologijo v celoti s spoznavno teorijo, ali pa je delno obdržal ontologijo kot vedo o predmetih možnega izkustva. V kontekstu novoveške filozofije je sprejemljivejša druga možnost. Glede na relacijo subjek-objekt imajo kategorije, ki jih tretira Aristotel po analogiji s predikati, tudi pri Kantu ontološki pomen, ker so povezane z momenti spoznavnega procesa (percepcijo, apercepcijo, transcendentalno dedukcijo, zavestjo sploh) in predmetnega sveta (zakonitostmi narave). Leninova teza o enotnosti ontologije, spoznavne teorije in logike ne izključuje notranje diferenciacije predmetov teh disciplin. To ne velja le za Platona, ampak tudi za Kanta. Čeprav ne razlikuje med logičnimi in spoznavnimi oblikami, ki so v smislu pozicionalne biti tudi ontološke. Kant ni postavil vprašanja diferenciacije med filozofskimi disciplinami. Logika tudi filozofska disciplina. Za Kanta je logika temelj nove transcendentalne metafizike. Z današnjega vidika pa logika ni več neločljivo povezana z določeno filozofijo. Tako Lukasciewicz interpretira Aristotelovo logiko logistično. Džohadze pa dialektično-materialistično. Kantovo logiko se da prestaviti v drug filozofski kontekst, npr. Heglov ali neopozitivistični, vendar se s tem spremeni tudi logika. Narski in Šešić menita, da je Kantova logika spoznavno-teoretska, vendar ne pojasnita, ali je to v implicitni povezavi z ontologijo ali ne.

Po Goldmannu si je Kant zadal dve nalogi:

1. premagati dogmatično metafiziko s transcendentalno rabo kategorij in 2. empirizem, ki je trdil, da je totaliteta nedostopna. Namesto racionalizma in empirizma, ki sta izhajala iz enega vira spoznanja, je Kant izpostavil oba vira. S tem se je hotel izogniti senzualizaciji razuma in intelektualizaciji čutov. Motiv za svojo filozofijo je našel v protislovjih stare metafizike. Označuje jo z metaforo "leta goloba v prazen prostor". Protislovja so se razkrila s tipično Kantovimi vprašanji - kako je možna metafizika kot znanost; kaj je človek, kaj moremo spoznati, kaj smemo in kako so možne sintetične sodbe apriori. Tudi Kant je delno sprejel eleatsko tradicijo v omiljeni obliki, ko mu sovпада spoznanje s predmetom spoznanja vzrokov kot nujnih zakonitosti narave. Kantovo filozofijo imenujemo kritično. Izraz "kritika" je v 18. stol. pomenil iskanje kriterije presoje in spoznanja. Kantovo izhodišče je kritika subjektivnih spoznavnih moči, metoda pa je transcendentalna analiza zmožnosti razuma, kar pomeni, da mu gre za prav takšen tip kritike. Vendar se s tem pomen kritike še ne izčrpa. Kantova kritika je radikalna, ker ne upošteva predpostavk svojega nasprotnika, svojo legitimnost pa jemlje iz predmeta kritike. Že v stari grščini sta izraza 'krinein' ločiti, izbrati, odločiti in 'krisis' v smislu ločiti, odločiti, presojati podobna³. To pomeni, da prav kriza mišljenja izsiljuje nov kriterij razsojanja pojavov. Ne piše zaman Paul Hazard o krizi evropske zavesti v tem obdobju. Kakšen je torej Kantov prispevek k prehodu od (krščanske) religije kot

³ - glej Senc, Stjepan (1988): Grško-hrvatski rječnik za šole, Zagreb, ITRO Naprijed, str. 537-538.

kriterija srednjeveške enotnosti evropske zavesti k znanstveno-tržni orientaciji novoveški zavesti? Kant je bil v svojem času znan kot "Alleszermalmer", z današnjega vidika pa je izbral kompromisno rešitev. Kriteriji presoje so v apriornih formah čutov, kot sta prostor in čas, in v kategorijah kot apriornih formah razuma. Realnost je reducirana na razumsko-čutne forme. Mišljenje za razliko od Hegla in Marxa ni realno, ker tudi realnost ne teži k umu. Kant je prevzel iz Leibniz-Wolfove šole 12 kategorij. Predmet se konstituira v spoznanju s pogoji možnosti izkustva. Razlikuje med intuitivno-matematičnim in diskriptivno-filozofskim mišljenjem. Zakon neprotislovnosti ima različno vlogo v analitičnih in sintetičnih sodbah. Kantov glavni namen je, da obvaruje mišljenje pred zmotami. V tem smislu ima neprotislovnost negativni pomen. Vprašanje pravilnosti mišljenja je možno postaviti na osnovi razlike med analitičnimi in sintetičnimi sodbami, vendar pravilnost ni več kot možna, ker se ne nanaša na dejanske predmete. Na to vprašanje še danes ne moremo meritorno dogovoriti. Ker so kategorije apriori dane, "ni mogoče odgovoriti na vprašanje, zakaj mislimo tako in ne drugače" (Kant, 1958; 471). Kant razlikuje med transcendentalnologično rabo in dogmatično zlorabo kategorij. Sam namerno ostaja znotraj lastnih meja uma. Problem je v tem, da teh meja ne spoznamo, dokler jih ne prekoračimo. Zato pa dogmatični metafiziki sledi kritična. Celota je brezpogojno, absolutno, nadčutno, ideal, noumenon, stvar na sebi. Celoto (holos) smo že tradicionalnofilozofsko označili z bitjo. Bit je za Kanta pozicija, s katero je inavguriral razliko med enomestnim in dvomestnim predikatom - skratka relacijsko logiko. Bit kaže v množici pomenov na ireduktibilnost dialektike na formalno logiko in na objektiv(istič)no ontologijo. Logika operira z disparatnimi pojmi pogojev izkustva in brezpogojnosti izkustva. Gre za to, da bi dialektika, ki zgloda kot dvojna zaščita logike kot kanona, izgubila svojo navideznost pri drugačnih predpostavkah. Kar nekaj drugega kot pojav pojasnjuje, je izven tega pojava in se javlja kot presežek v videzu nujnosti na transcendentalni ravni.

3. STRUKTURA SPOZNAVNEGA PROCESA

Za razumevanje antinomij si je potrebno predočiti Kantov spoznavnoteoretski pristop k pojmu gibanja. Gibanje je le v času, v katerem se združujejo kontradiktorno nasprotno opredelitve stvari sukcesivno (Kant; 120, 175, 210). V analitičnem smislu zakonu neprotislovnosti ne pripada oznaka istočasnosti. V sintetičnem smislu pa. Čas sam je nespremenljiv in ustreza substanci v pojavih. Na njej opredeljujemo hkratnost in zaporednost. Zakon neprotislovnosti je zadosten za analitične sodbe in nezadosten za sintetične. Pove, da nobeni stvari ne pripada predikat, ki je v protislovju z njo, kar je tautologija, ker nobeni stvari ne pripada predikat, ki ji ne pripada. To ve že Aristotel. Tako Aristotel kot Kant pa odpirata vprašanje protislovne sinteze, ki ga je skušal Hegel spekulativno rešiti z razliko med pravo in nepravo neskončnostjo. Ostaja pa vprašanje, ali je subjekt, ki se spremeni v svojem bistvu, še bistveno isti subjekt kot je bil pred spremembo ali pa ostaja tradicionalno stališče, da isti subjekt lahko 'trpi' le akcidentalne spremembe.

Subsumiranje pojavov pod čiste pojme je možno s pomočjo shematiziranja, ki je opredelitev časa apriori po pravih kavzalnosti, po kateri pripada vsakemu pojavu kot

posledici glede na predhodne pojave apriori opredeljeno mesto v času. Kant ni izrecno razlikoval med časom in brezčasnostjo, med apriornim mestom pojava in logičnim (toposa) pojma. V empiričnem smislu neprotislovnosti ne pomeni nič drugega kot zaporednost dogajanja. Nujnost zadrži le kot brezčasen princip, kot smo videli že pri Aristotelu. Sintetiziranje in analiziranje izvira iz x, ki je skriti motor vseh naših predstav kot predlogičen izvor logičnih funkcij. Heraklitova teza, da ima naša duša neskončni logos, je po eni strani opravičilo za obstajanje stvari po sebi, po drugi strani pa je izhodišče za kritiko paralogizmov racionalne psihologije. Tudi za Kanta se narava rada skriva zaradi skritega zakonodajalca. Ker ima imanenca prednost pred transcendentno, ostaja umu presežek nerešenih vprašanj, kar pa izsiljuje absolutno sintezo in z njo redukcijo in zamenjavo pojavov za stvarjo na sebi. Šešič ni videl racionalnega jedra Kantove stvari po sebi, ki je v tem, da bistvo in pojav ne sovpadeta, kar pomeni, da naše spoznanje ni nikoli absolutno in dokončno, čeprav se tudi ne razvije v smislu regresus ad infinitum, ampak progresivno. Brezpogojno ni doseženo z napredovanjem v kavzalnem nizu, saj je bit samo pozicionalna. Kant s kavzalnim nizom prizna logično nujnost. Po njegovem je Hume zamenjaval slučajno opredelitev kavzalnosti s slučajnostjo kavzalnosti same. Izvor kavzalnosti je v stvari po sebi. Shema kavzalnosti je sukcesija v mnogoterosti, shema vzajemnega delovanja pa je hkratnost določil (v različnem odnosu, če naj zanje velja zakon neprotislovnosti v sintetičnem smislu). Pri Kantu spoznavamo enako z neenakim, identiteto stvari s transcendentalno diferenco med čuti in razumom in identiteto jaza v razliki od drugih stvari. Sam kriterij presoje je vsebovan v diferenci med spoznavnim in nespoznavnim. Dialektična sinteza, o kateri lahko govorimo že pri Kantu, ki ne zadeva samo formalno premise in sklep. Presojajoče, tj. predicirajoče mišljenje je za Kanta prototip mišljenja, ker je logika sodb, ne pa tudi propozicij. Zanj je ostalo skrito vprašanje, kako je možno razdvojiti to, kar je, od tega, kar naj bi bilo, če nismo obojega na nek način že združili. Ali vnaša človek v svet hkrati z zakonitostjo tudi nezakonitost? Če bi Kant priznal bipolarnost človekovega bistva, bi moral na to vprašanje odgovoriti trdilno. Bipolarnost je skrita v njegovi metafori 'grčavega lesa', ki pa se eshatološko razreši v večnem miru. Rifkin (1986; 59) meni, da se človek z delom kot trošenjem energije ne more izogniti zakonu entropije, tj. vnašanjem nereda v okolje, lahko pa začne živeti drugače kot doslej, nekolonizatorsko "z zmanjšanim pretokom energije v lastnem in družbenem organizmu". Leibniz in Kant sta verjela v neomejen napredek človeštva na osnovi prestabilirane harmonije. Za Kanta ni možna gotovost zanjo v bogu in razumu. Teodiceja v smislu organske povezanosti vseh pojavov za Kanta ni več možna, ker stvar po sebi pomeni nedoločljivost, njegov ideal ostaja kot za idealiste skladnost uma s samim seboj, vendar je le formalen, ker so pojmi brez čutov prazni. Čuti brez pojmov so pa slepi. Pri Kantu zasledimo več oznak za protislovje: nič, nemogoče, izključeno, zmotno, videz itd. Iz tega sledi, da je tudi pojem neprotislovnosti abstrakcija, katere edina razlika je protislovje. To pomeni, da je v tem primeru samo formalno. Po analitični strani je pojem neprotislovnosti prazen, po sintetični strani pa izgubi svojo nujnost in določenost. V eleatski tradiciji je neprotislovnost samo negativna stran identitete. Ta označuje neprotislovnost kot princip (pre)ostre selekcije (vsega) protislovnega. Eleatska tradicija, znotraj katere stoji tudi Kant, spregleda, da protislovje ni nujno samo v miselni zmoti, pred katero se skušamo obvarovati, ne glede na realno (kavzalno) določene predikate stvari, ampak tudi v dialektiki stopnjevanja napetosti znotraj realno določenega kavzalnega niza do njegove pretrganosti. Lenin je svojim sodelavcem (vključno s

Plehanovom) dokazoval njihove miselne zmote prav v tem, ker niso videli dialektičnih protislovij pri pojavih, za katere so menili, da gre samo za absurdno-logična protislovja⁴. Kot je znano, je Hegel očital Kantu praznino pojmov; protislovnost, v katero privede neprotislovnost in nepovezanost analize in sinteze. Kant ni izpeljal pojma o pojmu, vendar je dal Heglu s sintezo transcendentalne apercipije za to odločilno spodbudo. Kant ni ustrezno razlikoval med zaznavo, predstavo in pojmom. Trdil je, da prostor in čas nista pojma, a zanju uporablja ime pojem (Kant, 1958; 351). Trdil je tudi, da ne moreta biti abstrahirana iz izkustva, ker je izkustvo možno šele na njuni osnovi.

Če pojmujeemo prostor in čas kot strukturo človekovega odnosa do sveta, se verjetno izognemo očitku petitio principii, ki ga subjektivisti in objektivisti naslavljajo eni na druge. Kaj je privedlo do različnih vrst geometrij? Kant še ni mogel razlikovati med evklidskim in neevklidskim prostorom. Vsi možni predikati še ne pomenijo logične možnosti geometrij in evklidske geometrije kot ene izmed možnih geometrij. Kantu je princip komplementarnosti neznan. Vprašanje pa je, ali je einsteinovska misel utemeljena na Kantovi kritični misli, kot to skuša pokazati Takeda, ali ne. Ideja kopernikanskega obrata vsebuje stališče, da obstaja korelacija med opazovalcem in opazovanim (gibajočim) predmetom, vprašanje je le, na kateri razvojni stopnji je izražena. Huebner meni: "Kantova teza, da se znanstveni predmeti lahko konstituirajo v skupni igri apriornega in aposteriornega po eni strani ostane veljavna. Spoznanje je delno njegovo ustvarjanje" (Huebner, 1973; 125).

Relativna apriornost ima danes velik pomen za znanost pri načrtovanju znanstvenih inovacij. Vsi možni predikati predstavljajo apriori, ki "ni le spoznanje danega, ampak tudi postavljanje" (Rus, 1978; 62). V našem času bi nam te predpostavke konkretno pomenile neprotislovno izkoriščanje danih virov energije, ki jih je možno obnoviti. Ustvarjalni boj za človekov svet pomeni hkrati boj za prave predikate in za formalno skladnost s samim seboj.

Kantova delitev sodb na sintetične in analitične je bila verjetno pogojena z delitvijo znanja na zaključna in nezaključna področja. Spomnimo se, da je tedaj logika izgledala kot zaključeno področje znanja. Analitične sodbe so pojasnjevalne, ker je P že v S, sintetične so pa razširjevalne, npr. S še ni P v Blochovem utopičnem smislu. S filozofskega in fizikalnega vidika pojmi stvar, razsežnost, telo, materija niso popolnoma identični. Danes nekateri primeri analitičnih sodb, ki jih Kant navaja, ne držijo več. Npr. 'zlato je rumeno', ne predpostavlja možnosti eksistence nerumenega zlata. Analitičnost se z aposteriornega vidika izkaže kot nerazčlenjenost predikata. Protislovje bi nastalo, če analitično ugotovljenega predikata v subjektu ne bi bilo. Sodbe so lahko apriorne le po formi, ne pa po aposteriornem izvoru. To pomeni, da so vse sodbe hkrati apriorne in aposteriorne, ker se vse spoznanje začne v možnem izkustvu. Temelji Kantovega racionalizma so začeli razpadati z ugotovitvijo, da zor nima vloge argumenta pri analitičnih sodbah, nadalje z odkritjem neevklidskih geometrij in z razlikovanjem med matematično in fizikalno geometrijo. Sintetične apriorne sodbe ne obstajajo niti na področju formalnih niti na področju empiričnih odnosov. Millove sintetične aposteriorne sodbe so bile kot protiutež prav tako zgrešene. Šešić zavrne Kantovo delitev sodb kot shematično-formalistično in popolnoma idealistično (Šešić, 1981; 230-231). Sodba je pojmovna zveza med pojavi in transcendentalno apercipijo in je kompleksna združitev

⁴ - glje Stojković, Andrija: Lenjin o formalnoj logici, Kultura, Beograd, 1959.

mnogoterih predstav v celoto. V sojenju je vsebovan ves spoznavni proces in sodba je rezultat procesa sojenja. Odločilno vlogo igra domišljija, ki nam poraja tem bolj trajne slike, čim dlje so odmaknjene od čutne osnove. Tako je sintetična sodba aposteriori samo subjektivna, ker se nanaša na trenutno stanje stvari. Njen kriterij je čas. Spominja na Aristotelovo individualno sodbo in Leibnizovo resnico dejstev. Izkustvena sodba objektivnega tipa pa že izraža zakonit odnos med pojavi na kavzalni ravni. Analitična sodba velja nujno in vedno za vse možno izkustvo. Naši pojmi so hkrati možna izkustva in možni predikati sodb. To pomeni, da je analitična sodba po formi neodvisna od dejanskega izkustva. Z relativno apriornega vidika pa čisto analitična sodba ni možna. Po Kantu z empirično apercipijo nastane aposteriorna sodba, s transcendentalno pa apriorno sintetična sodba. Pri sintetičnosti sodbe $5+7=12$ misli Kant na njeno čutno-nazorno stran, npr. računanje na prste, ne vpraša pa se, ali igra v njej zakon neprotislovnosti primarno ali sekundarno vlogo. Vprašanje je tudi, ali so matematični izrazi sodbe. Znano je, da neopozitivisti niso sprejeli Kantove argumentacije za tezo, da so matematični izrazi sintetično-apriorne sodbe. Stroga delitev sodb na analitične in sintetične je problematična zaradi strukture našega spoznavnega procesa, česar se je Kant delno zavedal. Tu se pokaže, da gre za različne načine združevanja predstav v pojme, pri čemer se Kant ne more docela izogniti psihologizma, ki ima realno podlago. Glede na to je analitičnost najvišja stopnja neodvisnosti od čutnega materiala. V ozadju delitve sodb je problem odnosa med formalno logiko kot vedo o tautologijah in sintetično transcendentalno-filozofsko logiko. Hegel se je s spekulativno-filozofsko logiko še bolj oddaljil od njene razumske osnove, da bi prišel do pojmovno-idejnega izvora pojma. Liedke (1966) piše o večplastnosti Kantovega pojma refleksije, ki ima vsaj dva izvora pri Locku in Wolfu. Stališče Janžekovića, po katerem so vse sodbe tako analitične, ker so predikati vedno na nek način v subjektih, sicer jim jih ne bi bilo mogoče pripisati kot sintetične, ker sodbe vedno poudarjajo nekaj, kar ni vsem ljudem evidentno na prvi pogled, gre mimo Kantovih razlogov za omenjeno delitev sodb. Delitev sojenja na analitično in sintetično ne moremo preprosto odpraviti, ker še danes pripisujemo analitično mišljenje eni polovici možgan, sintetično pa obema. Slobodan Tomović meni, da je Kantova delitev sodb na analitične in sintetične nevzdržna. Analiza in sinteza sta samo dve različni metodični obliki novega spoznanja (Tomović, 1982; 46). Sintetične sodbe apriori pomenijo kontradikcije, ker sodbe ne morejo biti hkrati apriorne in sintetične. Sintetične sodbe so empirične. Apriornost in apodiktičnost izključujeta drug drugega (Tomović, 1982; 47). Tomovočeva kritika je korektna, ker se vrača k pojmu izkustva, ki pa je za Kanta v sklopu njegove filozofije drugačen kot za nas. Za Kanta vsebina izkustva ne more biti hkrati predciranana kot inherentna vsebina logičnega subjekta, sicer bi moral priznati samo en izkustven vir spoznanja, in ne dveh. Kant bi prišel v kontradikcijo s samim seboj, če bi se izneveril lastnim kriterijem za delitev sodb. To pa bi se zgodilo, če v (raz)umu ničesar ne bi bilo. Formalno praznino pa vendarle izpolnjujejo kategorije, ki ne omogočajo samo analitične sodbe, ampak tudi funkcioniranje dialektike videza. Sintetične sodbe apriori so najšibkejša, kompromisna točka klasifikacije. Zato je današnja analitična filozofija ne priznava. Če izhajamo iz praktičnega izkustva v najširšem smislu besede, potem ni več potrebno obdržati specifičnih pogojev Kantove filozofije v njihovi prvotni obliki. Princip neprotislovnosti funkcionira glede na pogoje zastavitve problema. Kant predpostavlja tako kot stari metafiziki, da se izkustvene vsebine spreminjajo, razumske pa ne. V tem je ostanek

dogmatičnega racionalizma, zaradi katerega ima težave pri opredeljevanju funkcije zakona neprotislovnosti. Ni jasno, po katerih kriterijih neprotislovni predikati pomenijo lastnosti stvari in v katerih ne. Meja med možnimi in nemožnimi predikati je v formalnem zakonu neprotislovnosti, ki pa na empiričnem terenu postane časovno premična in s tem nedoločena. Tudi Kant odgovarja na vprašanje, zakaj nekaj in ne nič. Nekaj je zaradi časovno-prostorske strukture naših čutov in zaradi kvalitete našega uma (Prolegomena, 133), tedaj zaradi nas samih po kopernikanskem obratu. Nekaj je tudi zaradi romantičnega hrepenenja po nedosegljivem, potrebe našega duha po absolutni sintezi in stremljenja po neskončnosti, kar je Hegel realiziral v absolutnem znanju. Kant pa v modri samoomejitvi. S stališča ekološke paradigme varovanja okolja in zakona entropije je Kantova samoomejitev za ohranitev sveta bližja današnji situaciji kot Heglova. Kant sicer razume priktično svobodo kot začetek kavzalnega niza, vendar mora biti človek sposoben tudi pretrgati s kavzalnim nizom, če spozna, da ga vodi v katastrofo, da bi lahko začel novega. Nastopanje v imenu nečesa, kar ni, kot da bi bilo, izgleda prisilno. Zmote se ne moremo obvarovati, ne da bi jo tvegali. S tega vidika svoboda ni gotovost.

Kant uporablja pojem neprotislovnosti večznačno. V spisu "Poskus uvedbe negativnih količin v filozofijo" razlikuje med logično in realno opozicijo. Logična opozicija nastane z brezpogojno negacijo. "O eni in isti stvari se nekaj trdi in zanika in se dobi rezultat nič.". Realna opozicija nastane po Newtonovem zakonu akcije in reakcije tedaj z delovanjem enake sile in nasprotne sile na isti predmet. V tem smislu je nekaj drugega kot logična opozicija v tehle pogojih: 1. ko se dve stvari medsebojno negirata, 2. kjer je ena pozitivna osnova povezana z drugo, ki je negacija prve (Stojković, 1955; 5). Realne opozicije Kant označi s formulo $A-B=0$, veljajo po Stojkoviću naslednje lastnosti: 1. realne opozicije obstajajo v realnosti in pomenijo dialektiko njenega razvoja, 2. nastanejo pogosto iz konflikta dveh učinkovitih vzrokov, 3. pozitivnost in negativnost sta bistveni določili vsake opozicije, 4. negativno ne pomeni enostavnega pomanjkanja pozitivnega, ni nič, ampak realno obstaja z vsebino in pomenom, 6. pola protislovja sta nerazdružljiva. Hkrati s pozitivnimi lastnotmi obstajajo tudi negativne. Stojković ni navedel, da je pojem realne opozicije metapojem Newtonovega zakona akcije in reakcije, ki velja za stabilno veselje s predvidljivimi posledicami. Danes pa vemo, da so lahko posledice večje od dejavnikov, ker tendence in antitendence v razvoju stvari niso enake.

Kant sklene glede formalnogičnih protislovij naslednje: 1. protislovja so absurd ne le z vidika mišljenja, ampak tudi stvarnosti, 2. v naravoslovnih spisih je Kant sprejel zakon neprotislovnosti v Aristotelovi formulaciji - o eni in isti stvari ne moremo hkrati nekaj trditi in zanikati v enem in istem odnosu, 3. formalnogična protislovja niso odraz realnih, 4. z zakonom neprotislovnosti je izključen absurd kot napaka v mišljenju. To velja za Kantova zgodnja dela. V Logiki, ki izhaja iz Leibniz-Wolfove šole, postavi Kant tri formulacije resnice, kot so postavka o protislovju, o zadostnem razlogu in o izključeni tretji možnosti. Prva pomeni logično možnost, druga logično stvarnost in tretja logično nujnost. Logična možnost je opredeljena samo negativno kot pojem, ki ni v protislovju s samim seboj. Protislovni pojem je *contradictio in adjecto*. Drugi kriterij je pozitiven in zunanji zaradi povezave nekega spoznanja z osnovo in izpeljavo iz nje. Zaradi združitve postavk o protislovnosti in istovetnosti za problemske sodbe mu pomeni postavka o izključeni tretji možnosti nujnost spoznanj za apodiktične sodbe.

V Kritiki čistega (teoretičnega) uma ima zakon neprotislovnosti glavno vlogo pri razmejitvi naših spoznavnih možnosti. Kritična dialektika uma teži k zaščiti pred tem, da ne bi pri formalno pravih sklepih prišel le-ta v protislovje s samim seboj. Kar je formalnologično izključeno, je tudi dialektično izključeno. Spoznavnoteoretska podlaga zakona neprotislovnosti je v mejah našega uma, ki je kot *intellectus ectypus* končen. V neskončnosti bi um izgubil oporno točko presojevalne moči. Nemožnost povezave biti in nič je "abstraktni denar duha" tudi v Kantovi logiki. Pri Kantu formalnologična negacija ne zanika vsebine, ampak samo "odnos pojma do drugega pojma" (Kant, 1958; 483). Transcendentalno negiranje je bit po sebi, nasproti katere je transcendentalna trditev, ki izraža bit. Morda bi bilo tako, kot meni Barbarić, govoriti o transcendentalni usmerjenosti na bit, ki je le odnos, ne pa nekaj fiksiranega in konstantnega (Barbarić, 51). Kant razume nič v 4 različnih pomenih. Transcendentalna negacija je več kot formalnologična, ker pomeni uničenje subjekta in predikata v sodbi, kar pomeni vsebino sodbe, s čimer dobimo nihil negativum, edino vrsto nič, ki je protislovnost. Usmeritev k biti pomeni usmeritev k bogu po modelu ontoteologije. Vsi predikati boga so logični, razen eksistence. Logika je po formi abstrahirana od realnosti, ne pa tudi po vsebini, ker je možno izkustvo razumljivo v horizontu (dometu) dejanskega izkustva. Transcendentalne pojme dobimo z analizo izkustva. Če bi trdili, da bog eksistira, bi spremenili konstitualno idejo v konstruktivno. S tem bi napravili napako dogmatične metafizike. Kojève sumira Kantove opredelitve eksistence takole: "Eksistenca ni nič drugega kot naša empirična eksistenca. Je kvantiteta in kvaliteta kot dano bitje. Identificira jo tako z odnosi med seboj kot stvari do razuma. Eksistenca je pojav v ožjem smislu besede, empirični obstoj tega, kar je sedaj in tukaj kot vsebina" (Kojève, 1976; 192). Eksistenca splošnega bitja v tem smislu ni mogoča, ker je eksistenca empirične stvari minljiva, eksistenca boga bi bila pa večna. Dveh vrst eksistenc pa Kant ne pozna. Za Kojève je stvar po sebi kot možna kriterij neprotislovnosti. V stvari po sebi izgine meja med možnostjo in nemožnostjo. V ožjem smislu so meja neprotislovnosti dialektična nasprotja, ker svetlobe ne moremo spoznati brez teme. To pa se po Kantu nanaša na sukcesivna dogajanja, v katerih so nasprotja (realne opozicije), ki jih spoznamo istočasno.

Z ločitvijo nasprotij nastane prazen predmet brez pojma. Kantov *ens realis* oz. nihil negativum-privativum izhaja iz grškega *steresis* in latinskega izraza *deprivatio* (oropanje, pomanjkanje). *K ens rationis* šteje Kant *noumena*, svobodo, ki "niti ne more biti možna niti nemožna" (Kant, 1958; 313). Prazni pojmi brez predmetov niso protislovnost, so pa izkustveno nedopustni. Takšni pojmi se nanašajo na znanstvene iznajdbe, ki so jih proglasili za nemožne izmišljotine. Izraz *ens rationis* nas opozarja na kriterij resnice kot skladnosti mislečega bitja s samim seboj. Le-to bi dopustilo več kot dopusti v imenu zakona neprotislovnosti, kar kaže na njegovo psihologistično zlorabo, česar se Kant ne zaveda. *Ens imaginarium* je prazno opazovanje brez predmeta. Čisti prostor in čas nista predmeta opazovanja. S širimi vrstami nič je Kant skušal pokazati, do kod sega dialektika obojestransosti med predmetom in pojmom. Brezpredmetno (imaginarno) mišljenje je sicer spontano, vendar ni smiselno, ampak je le formalno. S shematizacijo zajema vsebine v pojme. Sukcesivna sinteza je pri Kantu določena z enim (v drugi analogiji izkustva) ali z več vzroki (v tretji analogiji izkustva). Istočasnost je zanj meja sprememb in daje možnost primerjave dveh ali več čutnih vtisov. Ta opredelitev istočasnosti je bistvena, ker brez nje ne bi vedeli, kako zakon neprotislovnosti funkcioniira v sintetično-aposteriornem smislu. O sukcesivni sintezi meni: "Taka stvar ne

more biti hkrati B in ne-B, lahko je pa oboje eno za drugim" (Kant, 1958; 210). Že Kant sam priznava, da je nekatere sodbe možno razumeti analitično ali sintetično. Če mislimo navedenega človeka analitično, ni potrebno pristaviti pogoja istočasnosti, če pa sintetično v smislu nastajanja učenosti, je ta pogoj potreben. Analogije izkustva kot sestavine našega spoznanja je Kant visoko cenil. Verjetno se je zavedal, da igrajo analogije veliko vlogo pri znanstvenih odkritjih. Analogije spoznanja je inauguriral že Aristotel z bitjo kot 'analogijo entis'. Vsaka analogija spoznanja poteka pri Kantu v dinamični skupnosti v nasprotjih, saj sloni na primerjavi kvalitet, ki pomenijo določila oz. lastnosti stvari. Kvaliteta je za Aristotela, Locka, Kanta, Hegla itd. lastnost. Zakon neprotislovnosti kaže na dopustno mejo lastnosti stvari. Določenost (kvaliteta, lastnost) sama pa v brezpogojni možni sintezi ni dosegljiva. Človek spoznava kvalitete na dveh ravneh. Um s svojimi idejami usmerja razum, kakor razum s svojimi pravili usmerja čute. Tako bi lahko sklenili, da pozna Kant še četrto - vertikalno analogijo. Po M. Liedkeju je Kantov pojem refleksije mnogo širši kot pojem komparacije, ker je po Wolfu ena izmed funkcij refleksije iskanje enotnosti v različnih predstavah (odtod *conceptus communis*). Načina povezave med identiteto in razlikami pojavov Kant ni mogel doreči. V empirični sintezi se zdi, kakor da je udeležena transcendentalna sfera; na področju uma se zdi, kakor da gre za eksistenco, ne pa samo za njen odsev oz. videz. V empiriji se izraža nujnost zakonov slučajno, v umu pa je slučaj nujnosti neodpravljljiv. Kant je skušal omejiti spoznanje po nasprotjih samo na sukcesivna dogajanja, kot problem pa se mu postavlja tudi na razumski in umski ravni. Sukcesijo je reducirjal na istočasnost, sicer bi moral podobno kot Aristotel obtoževati kratilovščino, Heraklita in sofistke za nerazumevanje. Ireduktibilna senca spremlja Kanta povsod, tudi v hrepenjenju po nemogočem. Vprašanje je, ali zakon neprotislovnosti ne dobi kake vsebinske obogatitve tudi v svetu idej. To bomo videli pri obravnavi antinomij in pri pretresanju dokazov za božje bivanje. V empiričnem smislu zgleđa zakon neprotislovnosti povsem funkcionalen po redukciji na istočasnost v formuli $A=B$ in $ne-B$. Ta empirično heterološka sodba se da dekomponirati v dve analitično sodbi $A=A$ in $B=B$ ($ne-B$ je lahko tudi A sam). Za empirično mišljenje so dejstva samo pozitivna, negativnih dejstev ni. Realnost je pozitivna, pri Kantu in Newtonu v smislu statusa quo (ekvilibristike nasprotnih sil). Negacija nas potiska v sfero možnega, ki ni niti realna, niti pozitivna, je pa samo v senci teh predikatov - odtod neodpravljljiv videz. Dogamtični empirizem ne odkrije pozitivnega pomena negativnih sodb. V skupnosti substanc $ne-A$ povzročča B, ki vpliva nazaj in tako nastane C, D, E, s čimer se ohranja ravnotežje nasprotnih sil v interakciji. Redukcija na istočasnost pomeni ničelni rezultat, ki ima pozitivni smisel zaradi koeksistence in korelacije med stvarmi. Aristotelova postavka istočasnosti dobi pri Kantu newtonovsko fizikalno in specifično spoznavno vsebinsko dopolnitev. Pri Descartesu so ideje cogta pokazatelji res ekstenze in eksistence boga. "Logična pojasnitev mišljenja se napačno razume kot metafizično določitev objekta" (Kant, 1958; 353). Neprotislovnost v smislu alternative nastane pri Kantu le v razmerju med transcendentalno negacijo in afirmacijo. Disjunktivni smisel je v pogojnem vključevanju in izključevanju danih vsebin v določenem logičnem odnosu. Če je v pogojni sintezi prisotno tretje, ima neprotislovnost konjunktivni, sicer ima pa remotivni značaj, ki ga označuje veznik 'niti-niti'. Zakon neprotislovnosti v nobeni izmed teh štirih oblik nima vloge odločljivosti.

Kot Kant tudi Hegel ve, da je cilj filozofije sinteza pojma z eksistenco, vendar je v tem tudi njuna razlika. Realnost za Kanta ohrani neodpravljljivo slučajnost, ker nima

brezpogojnega izvora. Zakonita raba regulativa je v tem, da um prekorači vsak svoj rezultat, nezakonita pa je v tem, če smo pri vsakem prepričani v absolutno znanje. Iskanje predpostavk pomeni iskanje brezpogojnosti v verigi pogojev. Ni subjekta brez predikata in takšnega sklopa členov, ki bi ga izčrpala. Ni Predpostavke, ki ne bi imela za seboj še kake druge. Zato ni substančne enotnosti boga, človeka in kozmosa. Kantova teza je, da si "um ne zastavlja nerešljivih vprašanj, ker se ukvarja le s samim seboj in nima predmeta izven sebe" (Kant, 1958; 551). Ta teza je sprejemljiva v specifičnem smislu tudi za Hegla in Marxa.

4. KANTOVO RAZUMEVANJE ANTINOMIJ IN POMENA BOGA

Kantova omejitev ontološke vloge biti na logično kopulo pušča odprto vprašanje logičnega smisla sodb in smisla ontologije. Bit v pluralizmu logičnih odnosov implicira možnost različnih logik in njihovih sintez. Pri idealu teoretičnega uma, ki obstaja v najvišji sintezi kot prototipu vseh stvari, se Kant zelo približa stari metafiziki in se obenem najbolj oddalji od nje. Stvari po sebi, ki onemogoča posednjo sintezo in konkretno identiteto tega, kar je naknadno ločeno, ni mogoče enostavno črtati, saj opravlja več vlog - zagotavljanje znanstvenih ciljev (transcendentalni ideali), moralnih ciljev (kategorični imperativ) in estetskih ciljev (smoter brez smotra). Že pri Kantu najdemo elemente za Heglovo filozofijo pri razlikovanju ideje od pojma, potrebe po absolutni dedukciji in razlikovanju med formalni in vsebinsko negacijo ter izenačitvi transcendentalne logike in transcendentalno teologijo v težnji po popolnem pojmu in popolni logiki. Za Kanta je manjše zlo opustiti realni predikat, kot pa sprejeti nepopolnost boga. Eksistenca boga je v kontradikciji z njegovo popolnostjo. Nepopolnim stvarjem po Heglovem prepričanju pripadajo po eden od dveh protislovnih predikatov, ki funkcionira neprotislovno. V Kantovi filozofiji govorimo le o pojavih ali stvari po sebi, tretje ni možno. Popolno prediciranje brez eksistence je še danes kot logični ideal problematično in nemogoče. V novoveški filozofiji narašča zanimanje za raziskovanje antinomij zaradi zaostrovanja kriterijev resnice. Popolno prediciranje brez eksistence je še danes logični ideal problematično in nemogoče. Kant odklanja inačico, po kateri bi bil bog logično deskribiran pojem, agregat monad ali compositum reale. Človek za Kanta ni zgolj zbiralec izkušenj po treh vrstah analogij. Izvor zbiranja je za obzorjem možnega izkustva v videzu možnega izkustva. Kant meni, da se "strogo govorjeno izvajanje vsake druge možnosti iz prabitja še ne more razumeti kot omejevanje najvišje realitete. Prabitje bi se pojmovalo kot agregat izvedenih bitij, kar je nemogoče. Prabitje je osnova možnosti vseh stvari kot princip in ne kot množica. Raznovrstnost stvari se ne bi mogla zasnovati na omejitvi prabitja, ampak na njegovem popolnem razvoju, kamor bi spadala vsa njegova čutnost in vsa realnost v pojavih (Kant, 1958; 486).

Izraz antinomija se povezuje s pojmi aporija, paradoks in je bolj ali manj znan v vsej zgodovini logike, od Zenona, prek Aristotela, stoikov, srednjeveških logikov, renesančnih skeptikov, do Russella in moderne simbolne logike. Iste probleme kot Zenon je v novem veku motril Bayle v Zgodovinskem in kritičnem besednjaku, za njim pa A. Collier. Možno je, da je Kant problem antinomij prevzel iz njegovega dela *Clavis universalis or a new inquiry after truth*, ki je izšlo v Londonu leta 1756. A. Collier je

Berkeleyev sodobnik. Ekstremni realizem in ekstremni nominalizem vodita po njegovem k istemu rezultatu. Med dokazljivostjo in ovrgljivostjo je tretje sam dialektični um. Za Zenona so logične srestva za dokazovanje zadostna, saj celo izkustvo žrtvuje umu. Pri Kantu je pa izvor antinomij v tem, da neskončnost ni dana v izkustvu.

Kapetjan razlaga zgodovinsko-filozofski izvor antinomij kot poskus pomirjenja empirizma z racionalizmom, materializma in empirizma. Kant sprejema ali odklanja obe strani antinomije glede na to, ali ima skupno osnovo ali ne. V tem je bistvo njegove skeptične metode. Kot je znano, Kant pojasnjuje nastanek antinomij z zamenjavo stvari po sebi s pojavi. Narski meni, da je Kanta privedel do odkritja antinomij in prehoda na kritično pozicijo prav spor med objektivno dialektično vsebinskostjo in zakonom neprotislovnosti (Narski, 1974; 69). Šele z dialektičnega vidika usmerjenosti k transcendentalnim idealom odkrije Kant nezadostnost formalne logike kot spoznavnoteoretske metode, ki daje le obče kriterije za formalno resnico. Dejanska vsebina transcendentalne dialektike je izza "logike videza". Ne samo da formalna logika ne more rešiti antinomij, ampak jih celo poraja. V tem je njena negativna stran. Kot Kant tudi Hegel ni razlikoval med pozitivno in negativno stranjo formalne logike. Izključena tretja možnost je uporabljene glede na pravilno ali nepravilno zastavitev problema transcendentalnega uma, ne pa na trditev in nasprotno trditev v antinomijah, tretje je pa stvar samo izven dometa obeh. Dialektika je za Kanta le logika videza, kar ne pomeni, da je teorija verjetnosti (verisimile=podobnost resnice). Verjetnost je za Kanta spoznanje na osnovi nezadostnih razlogov. Nahaja se med resnico in zmoto. "Neškodljivi videz" predpostavke popolne inteligence, ki služi človeku za usmerjanje znanosti k cilju, kar bi lahko razumeli, da vsaka naša znanstvena usmeritev prihodnje usmeritve sveta navidezna, "nas v najslabšem primeru zavede, da tam, kjer smo pričakovali teleološko zvezo odkrijemo mehanično" (Kant, 1958; 556). Kant je skušal premagati mehanicizem v logiki s sintetičnimi sodbami apriori, ki postanejo teleološke sinteze na kozmološki ravni (rešitev zadnjih dveh antinomij) in praktične sinteze na moralnem področju. Kant je odprl problem odnosa med teleologijo kavzalnosti in kavzalnostjo teleologije. Po mnenju Wrighta (1975; 85) se marksisti zanimajo za drugo stran tega odnosa. Kant razume mišljenje v dvojnem smislu kot vezano na čute, drugič pa v smislu spekulativnega interesa uma. V tem pogledu delno spominja na Anaksimandrov apeiron, ki je izvor konfliktov in protislovij med ljudmi. Če je že težnja uma po Kantu podobna kot v stari metafiziki, potem obstaja stalna nevarnost ekvivokacije, ki ustvarja vtis, da je Kant s skrito napako v sitemu opravil enako kot drugi, le na drug način, se pa razlikuje od nje po izvoru dialektike. Izraz logika videza je sam dvoumen, ker Kantu ne gre za videz, ki nastane s kršenjem formalnologičnih pravil, ampak za neizogiben transcendentalni videz, ki sicer upošteva razliko med stvarjo po sebi in pojavom, ker le tako lahko določimo vsebino stvari, ki jo je prejšnja metafizična logika videza spregledala (Sruk, 1986; 66). Videz, ki ga je prejšnja metafizika pripisovala čutom, je Kant priznal umu. Glavni smoter Kantove dialektike ni v odgovoru na vprašanje, kaj lahko vem, ampak v vprašanju, česa ne morem vedeti zaradi ekvivokacij v zmotah. Kjer ni možno razstavljanje in sestavljanje, ni možno znanje. Tako antiteitike uma ne morejo odpraviti še tako subtilne distinkcije. Potrebna je vrnitev k izvorom. Paralogizmi nastanejo, če verjamemo v nesmrtnost duše, existenco boga in jaz kot substanco. Že Aristotel je razlikoval med analitiko in dialektiko. Zgodovinsko-filozofsko ima Kantova dialektika izvor v prejšnjih. Izvor Kantove dialektike ni ljudski, ampak je božanski,

mišljenje zanj ni spoznavanje, ampak je problematiziranje. Kot možno mora izpostavljeni to, kar dejansko izključuje - absolutni nič. Spoznavnoteoretske zidake, kot so jaz, neprotislovnost, stvar po sebi dopolnjujejo psihologistične utemeljitve, kot so naravna težnja duha, zadovoljstvo uma, škodljivost ali neškodljivost ugotovite. Za Kanta pomeni dialektika filozofija kot vpraševanje po neznanem. Kant piše o poslednjem smotru 'kot da bi', zato dialektika ne more biti metateorija razumskega spoznanja. Vpliv logike na dialektiko je negativen, zato le-ta ne more izstaviti pozitivnega rezultata. Vsklajevanje uma s samim seboj ni znanstveno, ampak je spekulativno. Kant nima dokaza za tezo, da umska rekonstrukcija realnega predmeta ne bi bila neprotislovnost. Po Guentherju nam Kantova kritika teoretičnega uma pove, da ni protislovja med mišljenjem in reflektivnim predmetom, kar je po Güntherju za Kanta odprto. Ideje lahko razumemo kot nerefleksivne predmete ali kot reflektivne v smislu Heglove ideje refleksije. Pojem refleksije ni jasen predmet logike, dokler ne razlikujemo predmetnega področja. Kant je osvobajal teren za transcendentalno logiko s kritiko paralogizmov racionalne psihologije. Ideje je razdelil na tri vrste, in sicer: psihološke, ki vsebujejo enotnost pogojev pojavov, in teološke, ki vsebujejo enotnost vseh pogojev vseh predmetov nasploh (Kant, 1958; 341). Ni mogoče teoretično razumeti substancialne enotnosti človekove duše, kozmosa in boga ne le zaradi skeptične metode, ampak tudi zaradi odsotnosti predmeta izkustva kot nujne posledice. Substancialna enotnost je stvar po sebi; ni materialna in ne more biti rezultat industrijske proizvodnje kot alizarin pri Engelsu. Videz teoretičnega uma se razkrije v antinomijah, ki imajo tele značilnosti: 1. so dogmatično zastavljena vprašanja, 2. so izvedene iz razumskih kategorij - tako štiri vrste antinomij iz štirih vrst kategorij, 3. argumenti za tezo in antitezo so enakovredni, 4. simbolizirajo avanture stare metafizike in so primerljive z Guliverjevimi potovanji v prevelik in premajhen svet, dogmatična rešitev antinomij ni možna, ampak le iskanje skupnih temeljev zanje. Matematični antinomiji slonita na kategoriji kvantitete in se ukvarjata z dodajanjem ali deljenjem istovrstnega. Obe sta napačni, ker "predpostavljata za združeno to, kar je ločeno (svet pojavov kot stvar samo po sebi) (Kant, 1963; 162-164). Kot primer pravilnosti obeh protislovnih sodb navaja Zenona, za katerega bog ni niti končen niti neskončen. Če razumemo z besedo bog univerzum, ni na nobenem mestu in ni primerljiv z nobeno stvarjo. Če bi rekel: "Vsako telo diši lepo in ne diši lepo, potem obstaja še tretje - da neko telo sploh ne diši" (Kant, 1958; 438). Prav tako ne velja nobena izmed sodb - svet je končen in svet je neskončen, ker svet nima lastnosti velikosti. Deljivost telesa v drugi antinomiji lahko preizkusimo le izkustveno. Če se vprašujemo po neskončni deljivosti, predpostavljamo izkustvo pred izkustvom, kar pa ni možno. Vprašanje, ali je neka stvar takšna ali drugačna, je odvisno od vprašanja, ali stvar obstaja. Tretje ni tisto, ki odloča o pravilnosti ene od obeh, ampak obeh sodb. Tretje so pravzaprav drugi pari možnih protislovnih predikatov. Razum ima umsko podlago v sklepanju, ki omogoča rešitev antinomij. Tako ima sodba - vsa telesa so spremenljiva podlago v umski sodbi - vse, kar je sestavljeno, je spremenljivo (Kant, 1958; 339). Preiskovanje antinomij naj pokaže, ali je možna višja premisa v silogizmu ali ni. Novoveška filozofija že pozna preverljivost predpostavk kot prvih premis sklepanja. Kant pozna prve premise, ki jih niti ne dokaže, niti ne ovrže. Kant skuša z antinomijami rešiti spore med nasprotnimi filozofskimi smermi, npr. platoniki in epikurejci, racionalisti in empiristi. Pozitivni smisel dialektike ima um kot tretje za svoj predmet. Argumenti pro et contra bi samo ohranjali naravno stanje uma v Hobbesovem smislu. Vloga empirizma na

strani antitez pojasni takole: "Zdi se, da empirizem odvzema religiji in morali vso moč in vpliv. Če bog obstaja in naša volja ni svobodna, potem se hkrati z moralo negirajo tudi transcendentalne ideje, ki tvorijo mejno osnovo" (Kant, 1958; 415-416). Za antitezo poleg danega stanja sveta obstaja vedno še starejše stanje; v vsakem delu so še drugi deli; pred vsakim dogodkom so še drugi dogodki, ker je v vsaki eksistenci nekaj pogojnega, ne pa tudi brezpogojne eksistence" (Kant, 1958; 420). Na osnovi tega je jasno, da je Kantu bližja teza, ki brani racionalizem, ker je bližja arhitektoniki uma, ki pa je delno izvedljiva. Po drugi strani je Kant skušal pokazati metafizično zlorabo čistega uma, ko s pomočjo apagoškega dokaza skuša priznati zmago samo ene strani.

Tretja antinomija sloni na predpostavki, da je bog ustvaril svet. O tem pravi: "Če smo prisiljeni gledati na svet kot da je božje delo (najvišjega razuma) v resnici rečem tole: 'V takšnem razmerju kot je ladja do graditelja, je čutni svet do neznanega bitja'" (Kant, 1963; 181). Tako lahko teologijo razumemo kot skrito antropologijo. Človek je kopernikansko sonce oz. imaginarni bog, ker lahko njegovo spoznanje neskončno napreduje. Formula $a:b=c:d$ je uporabljiva za stvari, ki nimajo navidez nič skupnega, npr. sreča otrok: ljubezen staršev=blaginja človeštva:neznano bitje (x). Človek je srednje (posrednik), ker vse zveze bodisi omogoča bodisi onemogoča. Človek imaginarno povezuje to, kar je de facto ločeno.

V Kritiki čistega uma postane jasno, da postane zveza med realno in logično opozicijo, čeprav je je obe zoperstavljal v svojih zgodnjih delih. Še več: Newtonovo odkritje zakona akcije in reakcije in Hobbesova postavka boja vseh proti vsem, pomenita spekulativno nevtralnost teoretičnega uma. Kant piše: "Usoda človeškega uma je v spekulativnem interesu enaka za obe strani. Tu je poprišče neskončnih bojov. V pogledu praktičnega interesa ima um pravico predpostavljati to, kar sicer ne bi imel brez zadostnega razloga" (Kant, 1958: 614). Vsi poskusi, da se dokaže zadostni razlog, so bili neuspešni (Kant, 1958; 609). Odločitev uma za svobodo ali za nesvobodo bi bila v časovni sukcesiji poljubna. Antinomije niso taktika čistega uma, ampak strategija za discipliniranje uma in sredstvo za detroniziranje apagoškega dokaza. Vsako sredstvo izzove proti-sredstvo, kar pomeni, da nobeno sredstvo nima prednosti pred drugim. Kant ve, da je takšna rešitev samo navidezna. Weismann je nevtralnost filozofskih argumentov in protiargumentov, "ki storijo več in manj kot logični", posplošil na celotno zgodovino. "Nikoli niso obstajali prepričljivi razlogi zaradi katerih bi zapustili zakon izključene tretje možnosti in sprejeli darwinizem, zapustili Ptolomejev sistem ali se odrekli principa vzročnosti. Če še ena od teh dveh stvari dokaže, zakaj se (potem) še vedno najdejo pristaši poraženih stališča. Ali so to nesrečniki, ki izgubljajo čas s kvadrato kroga? Vsaka stran ima argumente, ki niso odločilni. Te bitke se nikoli ne izgubijo in niso nikoli dobljene (Pavković, 1980; 129). Znano je, da je zakon izključene tretje možnosti (po Zaječaranoviću) le v izjemnih primerih odločljiv. Že Aristotel je bil s primerom jutrišnje pomorske bitke blizu kritike tega logičnega zakona. Neodločljivost tretjega je le delno istovetna z nerešljivostjo Kantovih antinomij. Rešljivost pomeni za Kanta indiferentnost, ne pa tudi vrednotne nevtralnosti. Kant obstane med možnostjo stremjenja po absolutnem znanju in nemogućnostjo realizacije tega. Umno ne sovpaše z dejanskim, logično z realnim in transcendentno s transcendentalnim. V tem je pomembna točka razhajanja Hegla zantom.

Antinomije so poskus sistematičnega prikaza dogem v zgodovini filozofije. Z njihovim razreševanjem skuša Kant na novo zasnovati mesto človeka v svetu.

Antinomije kažejo na dejstvo, da je bila logika že od nekdaj poprišče spopadov, ki so preraščali ne samo njeno razvojno stopnjo, ampak tudi njo samo. Neodločljivost antinomij je izraz "metafizike v človekovi naravi". Napačnost ali pravilnost antinomij je odvisna od napačne ali pravilne zastavitve vprašanja, v napačnem vprašanju je subrepcija (zvijača) v zamenjavi subjektivnih in objektivnih pogojev. Za Heimsoetha je odgovor "niti niti" posledica Kantovih disparatnih pojmov, ko gre za prvi dve antinomiji. Pojmi dobijo enoznačnost šele v sintezi z izkustvom, sicer so le problemski. Pri drugih dveh antinomijah, ki se nanašata na transcendentalni ideal, je možna konjunktivna zveza. Antinomije niso adiafore - neodvisne od (praktičnega) interesa izpraševalca. Za Kanta vprašanje, zakaj antinomijam botruje ravno takšen in ne drugačen interes, ni logično-teoretično, ampak je moralno-praktično vprašanje. Razumevanje antinomij v sklopu obeh Kritik (teoretičnega in praktičnega uma) ni novo. Odstopanje prostora veri in univerzalnemu moralnemu interesu je v skladu z regulativnimi idejami uma.

Kant rabi izraze večznačno tudi zato, ker orje ledino v filozofskem izrazoslovju. Kant je upal, da bo njegova logika boljša kot Aristotelova. Kot je znano, Kant ocnuje, da logika ni storila nobenega koraka naprej. Hegel pa je zanj menil, da je Kant hotel napisati logiko, vendar ni imel predstave o nižjih načinih spoznanja pred logičnim mišljenjem. Zato vsebuje transcendentalna logika toliko spoznavnoteoretskih opisov, ki ne sodijo vanjo.

Po Šešiču vodi Kantovo razdvajanje forme in vsebine v formalizem, tj. idealistično razdvajanje forme od vsebine, in v absolutizem (Šešič, 1981: 83-88). Po mnenju Loswitha je Kant zavrnil vse druge vrste dokazov za božje bivanje, obdržal pa je moralnega (Loewith, 1964: 25), ki reducira božjo voljo na subjekt. Bog je nekakšna ideja, ki je ni mogoče zanikati, ker je subjekt, ki predicira sam svoje predikate in je potem logični predikat, tj. pozicija (Kant, 1958: 498). Zanikanje predikata (popolnosti) pomeni zanikanje subjekta, tj. božjega bitja. Anselmov dokaz za existenco boga je aprioren; neupravičeno prenaša logično vsebino pojma v ontologijo. Po Jaspersu Anselm pripisuje najvišjemu bitju tudi največjo velikost, ker sicer ne bi bila največja (Jaspers, 1959: 25). Formalna logika Anselmov dokaz ovrže v smislu petitio principii. Krešič pravilno opozarja, da bi bilo za Anselma protislovno reči, da se največje, kar si lahko zamislimo, nahaja samo v mišljenju (Krešič, 1981: 155-156). Za Tomaža Akvinskega pa bi bilo protislovno, če bi bilo nekaj hkrati gibajoče in gibano, možno in nemožno, aktualno in potencialno vroče. Tudi Descartes, ki sicer zavrača dokazovanje boga v smislu Tomaža Akvinskega, sledi enakemu principu spoznavanja po nasprotjih - od dvoma k nedvomnosti. Kant za razliko od ontoloških dokazov (po nasprotju predikatov) ne ohranja existencie kot komparativa 'najbolj bivajoče'. Kot smo že videli, je zanj existenca samo konkretna ali pa je sploh ni.

Kant zavrača ontološki, kozmološki in fizikoteološki dokaz za existenco, ker je v vseh teh dokazih existenca protislovno prisotna. Boga ohrani kot transcendentalni in moralni ideal za usmerjanje napredka znanstvenega spoznanja in za moralno dobro. V Kantovi filozofiji je implicirana teza, da znanost ni že sama po sebi dobro. Za razliko od Laplacea, ki za razlago kozmosa ni po sebi dobro. Za razliko od Laplacea, ki za razlago kozmosa ni potreboval hipoteze o bogu, Kant takšno hipotezo na transcendentalni ravni potrebuje, Bog za Kanta tudi ni zgolj izmišljotina, kot za Voltaira. Bog je ideal popolnosti za nepopolnega človeka. Ni pa ustvarjalec sveta in garant za pravilnost naših spoznanj. Boga ni na relaciji nujnost (existence - slučajnost, ampak na relaciji realnost

(eksistence) - možnost. Zakon neprotislovnosti deluje pri Kantu po enakem mehanizmu kot pri dokazih za boga dogmatične metafizike, ki ga legitimira s prekoračitvijo pristojnosti kritičnega uma s preskoki iz enega nasprotja v drugo, vendar gre pri Kantu za omenjeno drugačno nasprotje, ki omogoča drugačen rezultat. Formalna vloga zakona neprotislovnosti je ostala enaka, gre pa za vsebinsko-filozofske drugačne predpostavke.

LITERATURA

- Adorno, T., Negativna dijalektika, Beograd, BIGZ, 1979.
- Barbarić, O., Vježbe u filozofiji, Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost, 1980.
- Goldmann, L., Mensch, Gemeinschaft, Welt, Zürich, New York, Europa Verlag, 1945.
- Günther, G., Beitrage zu einer operationsfaehiger Dialektik, Bd., I., II. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1976.
- Janžekovič, J., Filozofski leksikon, Celje, Mohorjeva družba, 1981.
- Jaspers, Karl, Die grossen Philosophen, München, Piper, 1959.
- Kalan, Valentin, Dialektika in metafizika pri Aristotelu, Ljubljana, MK, 1981.
- Kant, Immanuel, Kritika čistog uma, Beograd, Kultura, 1958.
- Kant, Immanuel, Kritika moči sudženja, Beograd, Nolit, 1953.
- Kant, Immanuel, Logika, Beograd, Grafos, 1976.
- Kant, Immanuel, Prolegomena, Ljubljana, CZ, 1963.
- Kojève, A., Kant, Beograd, Nolit, 1976.
- Krešić, A., Filozofija religije, Zagreb, Naprijed, 1981.
- Liedke, M., Begriff der Reflexion bei Kant, Archiv fuer Geschichte der Philosophie, Bd. 48/2, Berlin, Walter de Gruyter Verlag, 1966.
- Loewith, Karl, Das Verhaeltnis von Gott, Mensch und Welt in der Metaphysik von Descartes und Kant, Heidelberg, 1964.
- Narski, I., S., Dialektischer Widerspruch und Erkenntnislogik Berlin, VEB-Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1973.
- Pavković, Aleksander, ured, Svest i saznanje, Ogladi iz savremene analitičke filozofije, zbornik, Beograd, Nolit, 1980.
- Rifkin, Posustajanje budućnosti, Zagreb, Nolit, 1986.
- Rus, Vojan, Izvima marksiistična dialektika, Ljubljana, CZ, 1978.
- Sruk, V., Filozofsko izrazje in repetitorij, Ljubljana, MK, 1986.
- Stojković, Andrija, Prilog rešavanju problema odnosa formalnolgičkih i dijalektičkih protivrječnosti - Filozofski pregled 3-4, 1986.
- Stojković, Andrija, Lenjin o formalnoj logici, Beograd, Kultura, 1959.
- Šečić, Bogdan, Osnovi logike, Beograd, Naučna knjiga, 1981.
- Tomović, S., Osnovi teorije saznanja i logike, Titograd, NIO Pobjeda, 1982.
- Topitsch, E., Voraussetzungen der Transzendentalphilosophie, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1975.
- Ule, Andrej, Osnovni filozofski problemi logike, disertacija, Ljubljana, FF, 1979.
- Wright, C., H., Objašnjenje i razumevanje, Beograd, Nolit, 1975.